

Orixes institucionais da educación pública europea

Institutional origins of public education in Europe

Herminio BARREIRO RODRÍGUEZ

Universidade de SANTIAGO DE COMPOSTELA

RESUMO: Neste artigo faise unha pequena glosa das orixes institucionais da educación pública en Europa, que se sitúan na Alta Idade Media e chegan até os confíns da Idade Moderna. Analízanse someramente esas orixes e complétase o traballo con un pequeno estudo sobre o nacemento histórico das Universidades, sobre a Reforma e a Contrarreforma e sobre o racionalismo de Descartes, o empirismo de Locke e a filosofía educativa de Comenio, xa no século XVII.

PALABRAS CLAVE: Educación pública, Institución, Universidade, Reforma, Contrarreforma, Racionalismo, Empirismo

ABSTRACT: This article presents a brief overview of the institutional origins of public education in Europe from the High Middle Ages to the Modern Era. There is a cursory analysis of these origins and the article finishes with a small-scale study on the historical birth of the Universities, an examination of the Reformation and Counterreformation, the rationalism of Descartes, the empiricism of Locke, up to the educational philosophy of Comenio, in the 17th century.

KEY WORDS: Public education, Institution, University, Reformation, Counterreformation, Rationalism, Empiricism

Se as orixes *teóricas* da educación pública están presentes xa nos textos tan reveladores e contundentes de Platón e Aristóteles (na *República* e na *Política*, principalmente), as orixes *institucionais* atópanse nas prácticas escolares medievais, como moi ben sinala Durkheim na súa obra clásica *Historia de la educación y de las doctrinas pedagógicas* –publicada en español, polas edicións La Piqueta, en Madrid, no ano 1982-. Foi entón cando a educación se convertiu en *sistema* propiamente dito. Ben que neste caso, non nun sistema ao servizo dun Estado aínda inexistente, senón nun sistema ao servizo da gran superestructura da Idade Media: a Igrexa.

Na súa obra *Historia de la educación pública*, editada por cuarta vez por Losada, en Buenos Aires, en 1964, Lorenzo Luzuriaga afirma que a educación pública, coas súas primeiras raíces teóricas xa moi ben asentadas en Grecia e Roma, organizouse máis sólida-

mente na Idade Media. É entón cando aparece verdadeiramente a educación organizada e cando se *institucionaliza* como tal. E todo iso sempre baixo o control da Igrexa.

Pero o pedagogo institucionista pon o acento sobre todo nos cambios radicais que teñen lugar coa Reforma, no século XVI. E, en varias ocasións, insiste en que non deben buscarse máis aló os seus comezos, porque iso podería inducir a engano. Antes desa data non atopa Luzuriaga nada suficientemente consistente como para falar da educación como “algo” *público*.

Porque será entón –no XVI- cando pode comezar a falarse dunha *educación pública relixiosa* diferente daquela que se impartía na Alta Idade Media pola propia Igrexa e que é definida polo pedagogo manchego como *puramente eclesiástica*. Esa “nova” ensinanza relixiosa, en tanto que iniciativa claramente protestante e reformista, que aparecerá principalmente en Centroeuropa e nos países nórdicos, seguirá tendo como oxetivo principal a “formación do fiel”, do “cristián”, pero, en calquera caso, podemos dicir que aparecerá sempre con un “carácter máis secular, nacional e cultural”.

Pero quizais conveña que sigamos antes de nada a Durkheim, á hora de establecer o papel que xogará en todo momento a Igrexa, dende a súa primeira hora romana, na institucionalización e consolidación dun *sistema de ensino* común europeo. E empregamos eiquí o término *ensino* –tan querido polo sociólogo positivista francés- como sinónimo parcial de *educación* ou, se se quere –e para ser quizais máis precisos-, en tanto que materialización práctica da *educación*.

Tratando en todo momento de establecer o máis axeitado vínculo dialéctico e científico entre pasado e presente, afirma Durkheim que “toda a materia prima da nosa civilización intelectual témola recibido de Roma”. E di despois, tamén no segundo capítulo da obra citada máis arriba: “Pódese, pois, prever que a nosa pedagogía, os principios fundamentais da nosa ensinanza viñeron até nós da mesma fonte, posto que o ensino non é máis que o resumo da cultura intelectual do adulto”.

E efectivamente, a Igrexa é a institución que establece a fusión entre a cultura romana e as culturas bárbaras. Por iso di Durkheim nese mesmo lugar: “A Igrexa serviu de mediadora entre os pobos máis heteroxéneos; foi o canal por onde a vida intelectual de Roma se foi trasvasando pouco a pouco ás sociedades novas que estaban en vías de formación. E precisamente esta transformación fíxose por medio da *ensinanza*”.

Conviría non esquecer que Roma é a primeira heredeira do helenismo e que todo o aparello xurídico, político e comunicacional que constrúe, será o elemento principal para a difusión duns valores comúns que son o noso referente civilizador máis inmediato e que constituirían o noso singular proceso de occidentalización.

Para o sociólogo francés, a ensinanza empeza como predicación. Predicar é ensinar. E a práctica e as habilidades e destrezas son as que, pouco a pouco, van adensando o curriculum e ganando consistencia institucional. Pronto a Igrexa se vai converter na monopolizadora das tarefas docentes, papel ao que non vai querer renunciar nunca. Aínda que ás veces teña que facelo, nuns casos por imposicións sociais e revolucionarias e, noutros, por razóns de Estado ou de comenencia.

A Igrexa vaise apropiarse da cultura pagá –di Durkheim- e vaine reinterpretar, asimilándoa e asumíndoa como cultura propia e como cultura nova. É coma se a Igrexa houbera atopado nos pobos bárbaros ao seu interlocutor ideal, que non lle discute os seus principios e que acepta a súa propia sumisión. Xurde así como “unha poderosa afinidade, unha simpatía secreta entre a Igrexa e os bárbaros”, di Durkheim na páxina 48 da obra citada.

Todo iso é o que da lugar a que a Igrexa funde escolas en todas partes. E “as primeiras escolas deste tipo foron as que se abriron ao pé das catedrais”, di Durkheim na páxina 50 do seu engaiolante e xa clásico libro. As escolas conventuais, as claustrais, en fin, as catedralicias, son as que van armando a estrutura educativa medieval e as que verdadeiramente convirten á educación cristiá en todo un *sistema*.

As escolas monacais pasan a testemuña á espera de que chegue o momento do renacemento carolinxiño, xa moi preto do ano 1000 e os seus “misterios” (lembremos a tese de Ortega y Gasset sobre a ideoloxía do cambio de milenio) e no que aparece xa o que poderíamos chamar a ensinanza preuniversitaria de Alcuino e os gramáticos. O *trivium* e o *quadrivium* levan a cabo unha primeira clasificación do saber da época. O saber “de letras” e o saber “de ciencias” convírtense nos dous grandes referentes do que será a educación superior.

As Universidades

Nun texto de 1983 [*Sistema de enseñanza y capitalismo*], aparecido no seu libro *Reprimir y liberar. Crítica sociolóxica de la educación y de la cultura contemporáneas*, editado en español por Akal en Madrid, Carlos Lerena, o desaparecido e grandísimo sociólogo de Berceo, en terras de La Rioja, facendo gala dos seus recursos eruditos e estilísticos, aborda as orixes conxuntas de *capitalismo* e *sistema de ensinanza*. Isto é, analiza o nacemento conxunto do sistema socioeconómico no que aínda estamos a vivir e o sistema de ensinanza polo que pasamos todos e todas. Parte Carlos Lerena da existencia dun desenvolvemento en paralelo. Ou, o que é o mesmo, ten en conta constantemente, nas súas pesquisas histórico-sociolóxicas, a coñecida correlación entre *sistema económico*, *sistema político* e *sistema educativo*.

O propio Durkheim afirmará que a educación en tanto que *sistema* nace na Idade Media. E desenvólvese a fondo a partir do ano 1000. É dicir, cando a burguesía nace como clase “en si” e cando se sentan as primeiras bases ou raíces económicas do capitalismo, “patentes xa cara finais do século XIII”, di Lerena. En realidade, será xustamente arredor do ano 1000 cando ten lugar unha primeira configuración das aínda balbucantes orixes económicas do que hoxe chamamos “contemporaneidade”.

Anos máis tarde –no XVII inglés- aparecerá con toda a súa forza o primeiro gran capitalismo. Pero antes, nos séculos XIV, XV e XVI, co Renacemento, tiña lugar o xurdimento dese mesma “contemporaneidade” en tanto que ideoloxía e cosmovisión. Será, por último, en 1789, coa Revolución Francesa, cando naza, con todas as súas consecuencias, a “con-

temporaneidade” política. E será entón cando, para os tratadistas de Historia, empece realmente a Idade Contemporánea, tal e como rezan os manuais.

Vai ser a partires do século XVII cando, con todo rigor, podemos falar –Marx *dixit*– do *modo de produción capitalista*. E, paralelamente e seguindo o razonamento de Carlos Lerena, tamén do seu correspondente *sistema de ensinanza*. Como afirma a socióloga Julia Varela, en tales casos, xunto a ese *modo de produción* debemos situar o seu correspondente *modo de educación*.

Tanto Lerena como Durkheim insisten na orixe “corporativa” e “gremial” da Universidade. Tamén Giner de los Ríos –na súa *Pedagogía universitaria*– ou Alberto Jiménez –na súa *Historia de la Universidad española*– poñen o acento nese nacemento “particularista” e de “privilexio estamental” –como di Lerena–, en contra do que parece querer dicir, nunha primeira mirada, a palabra *universitas*. Máis adiante, no XIX, farase fincapé nese carácter “universalista” e “cosmopolita” que arranca do seu curriculum e das súas metas filosóficas e político-educativas; sobre todo, a partires do momento en que se empeza a configurar como un dos máis importantes “aparells ideolóxicos do Estado”, como diría Althusser.

Pero o certo é que, na súa primeira aparición histórica, a Universidade será máis ben un *gremio* ou *corporación de mestres e escolares*. Ou, en todo caso, unha *corporación de escolares*. Os estudantes eran xa daquela o elemento definitorio. Por iso, Giner de los Ríos, falando da primixenia Universidade de Bolonia (na que, por certo, estudaría algún tempo, a principios do século XX, o seu discípulo predilecto e case cofundador da ILE, Manuel Bartolomé Cossío), ironizará sobre os “requisitos” que debe reunir unha Universidade. E fará referencia a que é posible e concebible unha Universidade sen edificio, sen medios, mesmo sen libros e sen profesores –caso da “corporación de estudantes da Universidade de Bolonia”–, pero nunca, nunca, sen estudantes, que se convirten así, para Giner, no elemento indispensable e, en realidade, único, para que unha Universidade exista.

Pensar nas primeiras Universidades, significa antes de nada pensar en París; concretamente, na escola catedralicia de Nôtre-Dame, sobre a que tan fermosas páxinas ten escrito Émile Durkheim; ou sobre Pedro Abelardo [1079-1142], primeiro mestre de deslumbrante memoria na historia das Universidades, pleno de sabedoría e maxia retórica e de gran fama en toda Europa. Non se nos debe escapar que Europa e unha certa idea da nosa continentalidade e dalgún dos nosos sinais de identidade macrogrupal, empezou a xurdir, sobre todo, na época dourada das Universidades –Baixa Idade Media e Renacemento–. É entón –como di Edgar Morin nalgún dos seus traballos europeístas– cando Europa empeza a ser verdadeiramente Europa.

Pensar, en fin, nas primeiras Universidades significa pensar en Montpellier, en Bolonia, en Salerno, en Oxford, en Salamanca, en Coimbra, en Santiago... Dalgunha maneira, o “tempo dos profesores” –como diría Antónío Nóvoa– comeza xa en Europa co segundo milenio.

Noutro texto tamén moi brillante [*Plumas por espadas: los letrados*], que aparece igualmente en *Reprimir y liberar* (ese colosal, definitorio e antolóxico libro-compendio-exéxese-crítica *omnia* e nidia liña de demarcación da socioloxía da educación e da cultura contem-

poránea en España), Carlos Lerena fai unha disquisición deliciosa a propósito do *saber de letras*. *Saber* como sinónimo de *saber de letras*. *Ensinar* como sinónimo de *ler*. *Mestre* como sinónimo de *lector*. Nun primeiro momento e coa súa habitual riqueza conceptual, Lerena enfoca a cuestión do “proceso de coñecemento” como “puro desciframento” e como pura “exéxese”. Os *mestres* e os *escolares* pelexaban polo “valor e o senso das palabras”. Como se ve, estabamos moi lonxe aínda da “era da información” na que agora estamos absolutamente inmersos. (E parece que a riqueza do futuro vai estar xustamente no “coñecemento”...).

Por tanto, o papel do *mestre* é facer de intermediario. Case sempre foi así. Xa Agustín de Hipona falaba da “iluminación divina”, do *mestre* “iluminador” e “guía”. Como moitísimo despois falará Jean Piaget do *mestre* como “orientador”. Pasando, naturalmente, por Rousseau, coa súa teoría da “extracción-liberación” –a “plataforma empirista-esencialista-psicoloxista” da que se burla e sobre a que ironiza Lerena no seu libro *Materiales de sociología de la educación y de la cultura*, publicado no 85, en español. por Zero, en Madrid.

E, por último, a *lectio*... Todos os focos converxerán sobre a *lectio*. A *lectio* será xa sempre o ceremonial central por excelencia da vida académica. E sempre sobre a base dunha indefinida e “lonxana autoridade”. Facíase a *lectio* en latín. O latín como lingua “de igrexa e de escola”. Argot que cohesiona, privilexia e proporciona poder.

Pola súa banda, Durkheim –tamén nun texto da obra xa citada *Historia de la educación y de las doctrinas pedagógicas*, titulado *El sentido de la palabra ‘universitas’* – insiste nas orixes da institución universitaria en tanto que “agrupación de individuos” e non “agrupación de ensinanzas”. O que pasa é que esa “agrupación” de tipo corporativo –iniciativa burguesa total, como di o gran Aníbal Ponce en *Educación y lucha de clases*, un clásico arxentino publicado tamén por Akal en Madrid en 1987- ou de tipo gremial e particularista, levou enseguida ao sistema educativo cara a “agrupación de estudos e ensinanzas” e, coa mesma, cara a súa *institucionalización*.

A explicación de Durkheim remítese a certos procesos histórico-culturais que procedían da Idade Media. Por iso, a idea da fundación das universidades “xa estaba no aire”, como el di. Ademais, a inercia e a interrelación estreita dos distintos elementos que conforman os *sistemas educativos* e, en particular, o *subsistema educativo superior*, leva non só a agrupar ás persoas, senón tamén ao conxunto dos estudos. Moi pronto, a ensinanza universitaria íase converter nun fenómeno de masas: “centos de profesores que se concertan para organizar en común unha ensinanza que se dirixe a miles de estudantes...”. E, entre esas tendencias, cabería suliñar igualmente a propensión ao “enciclopedismo”, un mal endémico.

“A educación pública relixiosa”

En opinión de Lorenzo Luzuriaga –un dos pioneiros da renovación educativa en España na primeira metade do século XX-, “a educación pública, é dicir, a educación creada, organizada e sostida polas autoridades oficiais –municipais, provinciais, estatais-

comenza co movemento da Reforma relixiosa no século XVI". Iso é o que afirma na páxina 13 do manual *Historia de la educación pública*, xa citado.

Tratemos de imaxinar por un momento aquel século XVI en Europa: un mundo en cambio continuo, convulsionado cada vez máis polas consecuencias da inmensidade recién descuberta: América, con un peso enorme na conciencia de Europa. Un mundo aquí que comeza a dislocarse con estrépito. A primeira mundialización con todas as repercusións imaxinables na economía, na política e no universo ideolóxico. Presencia cada vez máis aplastante da burguesía como clase con novos bríos e gran pulo. O cisma de Lutero, as prédicas dos humanistas, as utopías como único alivio posible...

Os intelectuais do Renacemento en acción: Erasmo de Rotterdam, hábil e astuto que di todo o contrario do que parece dicir; Rabelais, sarcástico e brutal, que quere acabar coa retórica escolástica; Lutero, desafiante e provocador, que trata de reinterpretar a historia da Igrexa; Ignacio de Loyola, místico, visionario e andarín, que se dispón a salvar á Igrexa refundándoa. En fin, Moro, coa súa *Utopía* ou Campanella coa *Città dei sole*.

Pero, ¿qué pasou neses cincocentos anos?... Foron sen dúbida cincocentos anos de modernidade desigual, de acumulación de riqueza en poucas mans, de destrución de algunhas culturas, dunha certa degradación planetaria, de explotación inícuas, en fin. Cincocentos anos de débeda cos pobos recién "descubertos". Cincocentos anos de morte lenta das utopías renacentistas... Quizais os autores daquelas "utopías" non se recoñecesen plenamente neste mundo tan dramáticamente escindido: a opulencia nun extremo e a miseria máis terrible no outro. Un mundo só minoritariamente feliz. Un mundo en gran medida inxusto e atormentado. Seguramente, Luis de Camões ficaría desconcertado ao contemplar a obra *das armas e os varões assinalados*. Volvería Las Casas a escribir a súa máis indignada historia da destrución de Indias. Amosaría Giordano Bruno a meirande perplexidade á hora de meditar *acerca do infinito, do universo e dos mundos innumerables*. Non estaría tan seguro Della Mirándola *da dignidade humana*. Desconfiaría Maquiavelo de moitos dos nosos *príncipes*...

Así pois, ¿ónde están os soños viaxeiros, pacifistas e cosmopolitas dos homes do Renacemento? ¿A qué recurrir, por tanto, –recordando a moi coñecida e célebre fórmula ignaciana– para "consolarnos da nosa propia desolación"? O mesmo Ignacio nos respondería con seguridade: ¡a Dios! Pero, sen asomo de irreverencia, ¿sería hoxe suficiente esa resposta?

O que si parece evidente é que as nosas razóns máis fondas están clavadas no pensamento inmensamente libre e poderoso do Renacemento. Esas razóns aínda se alimentan hoxe daquela concepción do mundo aberta, ousada e optimista dos vellos humanistas. O noso corazón segue a atopar consolo nas meditacións profundas de Shakespeare ou Cervantes. Nunha palabra, a modernidade primeira segue a ser unha tarefa inconclusa...

Voltando de novo ao dominio estrito da educación pública da época, isto é, á "educación pública relixiosa", o primeiro desafío vaino plantexar Lutero e o segundo, algúns anos máis tarde, Comenio. Eso, polo que respecta ao que poderíamos chamar a *proposta protestante*. E en canto á *resposta católica e vaticana* a ese desafío, a alternativa foi, como é

sabido, Ignacio de Loyola e a Compañía de Xesús. Estes movementos sociais de orixe relixiosa pasarían á historia como Reforma e Contrarreforma.

Para Luzuriaga, o primeiro “momento” de Lutero é cando aparece “un tímido intento de educación pública con un carácter municipal, local, máis que estatal, e referida máis á educación secundaria que á primaria”. E o segundo, cando “se intensifica a acción dos Estados e se atende máis á educación primaria, popular”. Polo menos, eso é o que di Luzuriaga na páxina 14 da súa *Historia de la educación pública*.

É, por tanto, Martín Lutero [1483-1546] quen pon en marcha un sistema de *educación popular* con intencións claras de difusión das novas ideas relixiosas e políticas. Non olvidemos que o protestantismo nace como relixión da burguesía, fronte ás posicións de defensa da aristocracia que mantén o Vaticano. Iso daría lugar ás guerras de relixión que, no século XVII, deixan máis ou menos tal e como agora está o mapa relixioso do mundo cristián: o protestantismo, como forma relixiosa dominante no norte –países capitalistas que teñen un desenvolvemento punteiro (mundo anglosaxón e escandinavo)- e o catolicismo no sur europeo e americano.

Todo iso contribuiría a darlle o seu propio carácter á relixiosidade occidental contemporánea: por unha banda, o protestantismo. A heterodoxia rupturista de Lutero, que tiña comezado e se tiña constituído como unha actitude relixiosa social e politicamente progresista e avanzada, pero que se foi facendo cada vez máis conservadora e retardataría até chegar a ser hoxe en día unha forma relixiosa con pouco anclaxe social popular. E por outra, o catolicismo. A ortodoxia vaticana, que se configuraba no XVI como unha relixión conservadora, pero que, andando o tempo, ficaría ligada aos sectores populares dos países máis atrasados do planeta e chegaría a ter, potencialmente, moito máis poderío revolucionario (son coñecidos e elocuentes os casos dos movementos emancipadores de Colombia e Venezuela nos anos 60, da teoloxía da liberación en Brasil e Nicaragua nos anos 80 e 90, o asunto irlandés, etc.), a pesares das actitudes case sempre conservadoras dos seus dirixentes e en especial do Vaticano, coa clamorosa excepción do papado de Xoán XXIII.

Está claro que Lutero senta un precedente pedagóxico: “A educación pública que preconiza é máis ben a educación relixiosa, aínda que mira ao mesmo tempo polas necesidades sociais e públicas” di Luzuriaga. E conviría lembrar polo menos a algúns dos seus discípulos que, dalgún modo, establecen a conexión co gran pedagogo protestante do XVII, que non é outro que J.A. Comenio. Entre eses discípulos habería que mentar a Melanchton [1497-1560], que se interesou sobre todo polos “colexios humanistas”, a Johannes Bugenhagen [1485-1558], que se preocupou pola educación popular e sobre todo a Calvino [1509-1564], quen “redactou para a República de Xenebra un programa de goberno, no que afirmaba que o saber ‘era unha necesidade pública para asegurar unha boa administración política, soste a igrexa indefensa e manter a humanidade entre os homes’”, tal e como recolle Luzuriaga na páxina 18 do manual citado.

Pero non esquezamos nunca cómo evoluiu todo. Non esquezamos aos tribunais calvinistas que xulgaban e torturaban a destra e sinistra (lembremos a Miguel Servet), nin tampouco, claro está, ao sacrosanto tribunal da Inquisición da Igrexa católica que condenou a

tantos e tantos -Bruno e Galileo soubérono moi ben-. Os historiadores e sociólogos da historia teñen axustado xa as súas contas con ese capítulo tan negro do mundo occidental.

Ignacio de Loyola e os xesuítas

Diciamos máis arriba que fronte á *proposta protestante* houbo unha *resposta católica*. Ou, o que é o mesmo, que fronte a unha Reforma houbo unha Contrarreforma. E xustamente á fronte desa Contrarreforma atopamos a Ignacio de Loyola e á Compañía de Xesús.

Ignacio de Loyola foi un home do seu tempo. É dicir, foi un visionario, un iluminado e un utopista. Un home típico do Renacemento, para o que nada semellaba imposible. Ignacio de Loyola tivo un súpeto e esgazador arranque místico. Pero a mística era, en si mesma, unha forma sublime do pensamento utópico. Por iso o humanismo de Ignacio era un humanismo *a lo divino*. Humanismo que se alonxa, por definición e en idéntica medida, dunha certa heterodoxia erasmista e da “incerta ortodoxia” de Luis Vives, un humanista *avant la lettre*. Iso é o que nos conta, en varios pasaxes do seu libro *Humanismo y Renacimiento*, publicado en Barcelona pola editorial Ariel en 1987, Miguel Batllori.

En principio, Ignacio de Loyola está só na historia do pensamento do seu tempo. Está só á hora de organizar o novo impulso que lle quere dar á Igrexa. Está só na súa obediencia incondicional ao Papado. E só vai acometer a súa tarefa “utópica” e fundacional. Como Don Quixote diante dos muiños. Como un Quixote da Igrexa e como outro vasco ilustre, moitos anos máis tarde: como Miguel de Unamuno, por exemplo. Como un cabaleiro andante da relixión na época dos descubrimentos...

Pero xa non estará tan só no momento de poñer en marcha ao novo “exército de Dios”, á Compañía de Xesús. Porque con il estarán entón os chamados *primi patri*, entre outros, o saboiano Fabro, o portugués Azevedo ou os españois Francisco Javier, Laínez e Bobadilla. (A historia polo miúdo deses primeiros tempos dos xesuítas cóntanola por exemplo André Ravier na súa importante biografía de Ignacio de Loyola titulada *Ignacio de Loyola, fundador de la Compañía de Jesús*, publicada por Espasa-Calpe, en Madrid, en 1991).

Moi pronto, Ignacio vai pasar á acción. ¡Un místico (*Ejercicios espirituales*) convertido en home de acción (*Constituciones de la Compañía*) sen deixar de ser místico! Os primeiros compañeiros de Xesús de Nazaret da Idade Moderna tratarán de dilucidar axiña cál é a súa verdadeira posición na xerarquía da Igrexa, para coñecer así os límites do seu radio de acción dentro da sociedade civil. É dicir, pretenden delimitar, con decisión e enerxía, o seu lugar e o seu papel con relación ao poder político, civil e eclesiástico. Tarea que por certo nunca poderán determinar dunha maneira clara e distinta ao longo dos anos.

A partires dese intre, a historia da Compañía de Xesús é a historia dun “imposible”... Historia apaixonada e apaixonante, sempre tensa e difícil, envolta a diario nos principais acontecementos sociais, políticos e culturais da época moderna e contemporánea. Os xesuítas estarán sempre nos lugares máis remotos (inculturadores do Xapón, India, China, América). Vivirán as situacións máis difíciles e arriscadas das disputas teolóxicas, políticas e doutrinarias. Tomarán as iniciativas máis ousadas e complexas. Ou seña, recibirán en herdo a actitude humá, sólida e de principios de Ignacio de Loyola.

Ignacio ou a educación da vontade. Velaí o referente. Educación dunha vontade indoblegable, dunha vontade insumisa, dunha vontade para a liberación e para a salvación. Pero tamén *hélas!*, para o triunfo na sociedade burguesa que vai nacer –que está a nacer xa-, para a formación de cadros, para a preparación dun formidable colectivo de *executivos* e de *homes de negocios*.

Modelación dun carácter, troquelación dunha personalidade dúctil e firme a un tempo. Ambivalencia dramática, en definitiva, que hoxe parece que quere decantarse na toma de conciencia de masas, nese gran exército de reserva con que conta a Igrexa católica en Latinoamérica. De Ignacio de Loyola a Ignacio Ellacuría. Chega novamente a hora da verdade...

Todo tiña comezado en Euskadi, nos primeiros anos do século XVI, ou pouco antes, en 1491. Alí, no corazón de Euskalherria, seguindo de Azcoitia e Azpeitia polo val que cruza o Urola, atópase o que hoxe é o gran escenario do autor dos *Exercicios*: a Casa-Torre de Loyola e todo un complexo urbanístico que rememora os primeiros pasos do *Loialako txiqui* (o “pequeno de Loyola”) e todo o que veu despois... Vese Azpeitia ao fondo. E, cara un lado, o pico do Izarraitz, a “gran mole calcárea, coa súa cresta pelada e grisallenta”, tal e coma a describe outro Ignacio, José Ignacio Tellechea, no seu libro *Ignacio de Loyola, solo y a pié*, libro publicado en Salamanca pola editorial Sígueme en 1991 e que ven sendo un estupendo estudo crítico-biográfico do pequeno Íñigo de Azpeitia.

Entrar no santuario de Loyola significa sentir e revivir o vello espírito fundacional dos vellos xesuitas, integristas e contestatarios, dúctiles e sólidos, imperiais e domésticos, capaces de converterse en brazo armado ideolóxico do Vaticano e, inmediatamente despois, nun perigo de conspiración permanente para o Papado e para os Estados absolutistas do século XVII.

Xesuitas-apóstolos-defensores dos pobres do mundo e xesuitas-xestores-conselleiros-directores espirituais-confesores e principais asesores dos primeiros grandes burgueses... (“É preciso gañar o ceo militando activamente na vida política”, pensaban –e así nolo recordan algúns historiadores-; “Ignacio de Loyola non negociaba cos homes, senón que facía os seus negocios directamente con Dios”, afirmaba recentemente un xesuita en misión na India).

En Loyola –en Euskadi- sempre se aprende algo novo sobre esa dobre faz do colectivo relixioso máis dotado do noso tempo. Nos fondos documentais de Loyola, no máis santo dos santos lugares, agóchanse tódolos segredos máxicos capaces de converter a ese exército de Dios na máis formidable máquina de fabricar expertos executivos para este mundo da competitividade máis feroz e de preparar a un tempo xentes dunha textura moral indestrutible para loitar, con idéntica ferocidade, contra a inxustiza e a opresión e polos dereitos de todos os desamparados do planeta. Hai coma un vertixinoso atractivo nesta ambivalente historia do movemento xesuita.

Comenio e a Compañía. O século XVII. J.Locke

A partir do século XVII, a *Didáctica Magna* e a *Ratio Studiorum*, a *Gran Didáctica* de Jon Amós Comenio e o *Plan de Estudos* dos xesuitas ficarán no escenario pedagóxico

nun auténtico *face à face*. Son, parece, os flecos ideolóxicos –e algo máis- das guerras económicas, políticas e de relixión. O mapa relixioso de Europa –como xa indicamos- configúrase ya daquela para ficar, máis ou menos, coma nos tempos actuais. Protestantes e católicos dispútanse a tutelaxe dunha burguesía cada vez máis poderosa. A *Didáctica Magna* –e tamén o *Orbis pictus* como expresiva ilustración comeniana (“as cousas e non as palabras, que son a sombra das cousas”)- constitúense na vangarda pedagóxica da época do capitalismo manufactureiro, como sinala Ponce na obra antes citada. Máis que unha simples renovación didáctica, máis que a fundación histórica da Didáctica como disciplina, trátase dunha innovación revolucionaria nas técnicas de ensino/aprendizaxe. Ese é o reto dos protestantes.

Pola súa parte, a Contrarreforma católica, en toda a súa complexidade, responde aos protestantes coa expansión europea e mundial da Compañía de Xesús e coas súas fundacións e aportacións doutrinarias. Os xesuítas elaboran a *Ratio Studiorum*, que moi pronto demostrará a súa enorme practicidade e a súa eficacia didáctico-organizativa. A *Ratio* será capaz de competir con éxito –e mesmo con vantaxe- nas tarefas dunha formación pedagóxica modernizadora, que convertirá á Compañía posignaciana nun poderosísimo adversario para todas as correntes posreformistas. Ata tal punto que, se Comenio ven sendo a modernidade “innovadora”, a Compañía de Xesús pasa a ser a modernidade “organizadora” e “institucional”.

En realidade, a *Ratio* estaba xa, tempo atrás, na mente de Ignacio de Loyola. O problema pedagóxico plantéxaselle á Compañía, en todo caso, despois da súa posta en marcha e por razóns de operatividade. A *Ratio Studiorum* irase convertindo pouco a pouco, nunha verdadeira máquina de crear hábitos, de disciplinar mentes, de xenerar vontades férreas... Nunha palabra, irá perfilando, con constancia e fondura, a obra pedagóxica da Compañía ao longo de toda a época moderna e contemporánea. Velaí a culminación das lecturas de Ignacio na Torre de Loyola. E velaí a culminación da “meditación de Manresa” da que fala Tellechea en varios pasaxes da obra citada. E velaí naturalmente o resultado lóxico das súas viaxes por Europa. Aínda que Dios parece que non lle foi propicio en Roma...

Na páxina 19 da súa *Historia de la educación pública*, Luzuriaga fala dos cambios socioeconómicos acaecidos no século XVII e das súas repercusións nos endebles sistemas de educación pública europeos. E fala tamén do espectacular desenvolvemento científico e filosófico, citando a Galileo, Bacon, Newton, Descartes, Locke e Leibnitz. E, no mundo da educación, destaca estas ideas esenciais: 1º) a acentuación do aspecto relixioso e dogmático, 2º) máis educación pública por parte dos Estados protestantes, 3º) a introducción paulatina das ideas filosóficas e científicas no ensino e 4º) o nacemento histórico das primeiras teorías didácticas e pedagóxicas nun senso estricto.

Como se ve, nocións que son lugares comúns da historia da educación, pero que confirman en parte o que viñamos dicindo. En calquera caso, todo iso inscríbese nun século XVII que é claramente, como dicía Voltaire, “o século dos ingleses”. É dicir, o século do nacemento do capitalismo en Inglaterra –dicimos hoxe seguindo a Marx-, pero sempre co continente europeo á espreita... A “acumulación primitiva”, o maxistral capítulo 24 do *Capital*, só se pode entender a partires do coñecemento da historia inglesa do XVII.

Pero o XVII é tamén o século do absolutismo. As monarquías absolutas aparecen como árbitros da loita entre a nobreza e a burguesía. Un difícil e precario equilibrio, pero que durará tempo. Moito tempo. E a sentenza que resume esa posición privilexiada das testas coroadas nesa época –a época dourada da monarquía como forma de goberno- é a de Luis XIV afirmando con rotundidade: *Í tat c'est moi...*

Pero é tamén o sobre todo o século da ciencia inglesa e continental que pensa máis que nunca –como apuntabamos antes- no que será o noso futuro común. É o século de Newton, Bacon e Galileo. É o século dunha ciencia case clandestina que ten que agocharse de todo tipo de persecucións, da intolerancia política e dos rigores da ideoloxía dominante. O século, en definitiva, da filosofía racionalista de René Descartes, en Francia (o *cogito*, o método, a duda universal –dudar de todo para demostralo todo-), pero que só se entende se se complementa co empirismo inglés de John Locke.

Razóns demostradas –Descartes- e *prácticas razonadas* –Locke-. J. Locke como teórico do Estado (nacemento histórico do liberalismo). Locke e a filosofía empirista (o *pragmatismo* definirá ata hoxe mesmo á cultura inglesa). Locke e a educación do *gentleman*, unha educación privada e non pública, pero unha revolución na metodoloxía e nas técnicas de ensinanza, en definitiva, en toda a pedagogía, que se anticipa a Rousseau e que creará escola e fará fortuna.

“A educación non é máis que un hábito” di Rousseau no *Emilio*, evocando a Locke. Un hábito, un adestramento, unha repetición. ¡Cómo sona todo isto á pedagogía máis tradicional! Pero, ¿cáles son as aportacións de John Locke ao mundo da historia educativa europea? En primeiro lugar, a adaptación do curriculum ás novas necesidades socioeconómicas. John Locke non só é o teórico do Estado que precisa a aristocracia inglesa reconvertida en clase burguesa e empresarial, senón ademais o seu ideólogo (o empirismo é unha versión moi acabada) e o seu pedagogo (os seus *Pensamentos acerca da educación* constitúen unha espléndida mostra das novas preocupacións educativas).

Así pois, J. Locke será o gran innovador do curriculum no XVII inglés e iso vai ter consecuencias inmediatas no continente, particularmente en Francia. Innovador e modernizador do curriculum, dicimos. Por primeira vez, os estudos dos fillos da nova clase dirixente inglesa contarán coas “Matemáticas” e coa “Educación Física” como elementos básicos da súa formación. Estamos a asistir ao nacemento da ciencia contemporánea e dos deportes do noso tempo...

Pero, ademais de todo iso, John Locke, coa súa formación filosófica tan completa, vaise converter non só no teórico do Estado que marca o inicio do liberalismo político, senón nun teórico da educación que proporciona consistencia á educación en tanto que práctica social e técnica –por seguir coa terminoloxía althusseriana-. Ata tal punto que lle da carácter a toda a construción educativa inglesa e consolida ese concepto –que virá recollido no término inglés *education*-, dándolle ese toque pragmatista e utilitarista que definirá sempre á educación inglesa e que cautivará por exemplo, anos despois, a Giner, a Cossío e a José Castillejo, cando viaxen a Inglaterra en busca de certos modelos e de certos referentes.

A filosofía educativa de Locke baséase na internalización de hábitos de conducta, na troquelación e a aprendizaxe dun estilo, na asimilación da educación física como modeladora e moldeadora do corpo e da alma –como quería Platón e como querían os clásicos–, en xeral, na automatización de xestos (educación plenamente formalizada).

Todas esas características: pragmatismo, utilitarismo, mecanicismo, reiteración, automatismo, etc. seguen a ser hoxe características definitorias dese concepto inglés da *education*, que sería exportado coa colonización aos Estados Unidos. –entre outros países– e que os propios EE.UU. nos reenviarían a nosoutros no momento do seu despliegue imperialista mundial. Tanto é así que podemos dicir que, hoxe en día, o concepto de *educación* que manexamos ten máis contido anglosaxón que calquera outra cousa.

Todas estas consideracións sobre as concepcións pedagóxicas de John Locke son determinantes na configuración do discurso educativo actual, pero de ningunha maneira e por ningún outro concepto poden ser consideradas como parte do desenvolvemento histórico da *educación pública*. Ben ao contrario, trátase de experiencias, todas elas, de carácter privado. Pero tamén é certo que todas elas acadaron tal calado que deixaron unha pegada moi fonda en tódolos sistemas educativos do mundo.

O XVII inglés ven sendo, pois, un século marcado polo que poderíamos chamar primeiro *educacionismo*, entendendo por tal toda forma ou todo intento de transformar á sociedade por medio da educación. No XIX, por exemplo, Robert Owen e outros socialistas utópicos formularán expresamente unha concepción pedagóxica que poderíamos denominar *educacionismo filantrópico*. Con el, trataban de levar a cabo iniciativas escolares transformadoras que tiñan como meta o altruismo e a filantropía. En España, Concepción Arenal, coas súas frecuentes disquisicións sobre os conceptos de *educación* –como un fin– e *instrucción* –como un medio–, podería ser incluída tamén nesa corrente.

E fronte á experiencia política, filosófica e pedagóxica lockeana, atopámonos, no continente europeo, coa experiencia universalista, utopista, instructivista e racionalista de Jon Amós Comenio [1592-1670], sen dúbida o outro gran pedagogo do XVII europeo. Ou aínda máis: un dos maiores pedagogos da historia. Porque se a experiencia de Locke, en principio, resulta como “moi inglesa” e con un toque xenuinamente anglosaxón –aínda que logo a *education* inglesa se propague ata facerse dominante en boa parte do mundo–, a de Comenio, co paso dos anos, irase agrandando e terminará por converterse na gran experiencia pedagóxica do XVII en Europa. E sobre todo, adquirirá unha enorme proxección de futuro ata hoxe mesmo.

Se houbera que preparar imaxinariamente –por utilizar un símil deportivo– un podio cos tres grandes pedagogos da historia, habería que poñer en primeiro lugar o no máis alto a J.J. Rousseau, pola súa xa case tópica “revolución pedagóxica copernicana”, baseada na consideración do neno como centro do proceso educativo; en segundo lugar e moi preto estaría Comenio, precisamente por todo o que estamos dicindo; e o terceiro lugar debería ser para María Montessori, por todo o que fixo pensando na felicidade da primeira infancia no mundo, a través dun mellor coñecemento científico do comportamento dos nenos pequenos.

Pero Comenio é, ademais, unha figura moi importante dende o punto de vista concreto da *educación pública*. Non é únicamente o fundador da Didáctica. É tamén o impulsor da Escola en tanto que institución clave dos Estados modernos. É o reformador da escola en tanto que “educatorio común da mocidade” –coa súa triloxía suprema: o *mestre* (centro do proceso educativo), o *método* (tributo filosófico a Descartes) e o *libro de texto* (orixe das “enciclopedias” e dunha nova maneira de saber e aprender).

Comenio é igualmente o fundador da *pampedia* ou *educación universal*, aínda hoxe unha utopía, pero xa non unha quimera para a humanidade. O seu ouxetivo exprésase fantásticamente nunha fórmula sintetizada ao máximo: *ensinar todo a todos totalmente*. Isto é, ensinar tódalas cousas, ensinarllas a todo o mundo e ensinarllas por completo.

Comenio inspirará por exemplo “a gran Ordenanza de Gotha, de 1642, dictada polo duque Ernesto o Piadoso, que pode considerarse como a primeira reglamentación detallada da escola pública, independentemente de toda ordenación eclesiástica” di Luzuriaga. Pero, antes que nada, o que interesa destacar del é a súa actitude e as súas concepcións en materia de educación.

Comenio propón, como acabamos de dicir, un programa de *educación universal* como base única do progreso, para acadar o benestar social e a salvación eterna (non esquezamos que estamos a falar dun clérigo protestante). Pero, aínda que Dios seña o ouxeto último, o gran pedagogo de Moravia era moi consciente –como di Ponce- da situación socioeconómica e política de Europa e da marcha do mundo. Por iso crea a Didáctica, unha técnica para aprender con *facilidade*, con *eficacia* e con *rapidez*; unha técnica moi a propósito para o desenvolvemento capitalista que comezaba daquela. Isto é, Comenio é, ante todo, un home do seu tempo.

Resumindo, as orixes *institucionais da educación pública* e dos *sistemas educativos europeos* atópanse, como acabamos de ver, na Igrexa cristiá primitiva: a herencia de Roma como síntese da cultura grega e as culturas autóctonas, máis a revolución social cristiá (véxanse, por exemplo, os interesantes textos de Irénée Marrou ao respecto).

Orixes que se poden detectar igualmente no desenvolvemento primeiro das universidades europeas, nadas como institucións de ruptura e progreso (basta con observar o carácter inconformista e o papel dos *doctores* no Medievo).

Orixes que tamén se atopan na educación relixiosa do XVI –o protestantismo e unha nova cultura do traballo que, co tempo, definirían en parte e en boa medida, por exemplo, a idiosincrasia do pobo alemán e a propia cultura xermánica-.

Orixes, en fin, que se atopan dun xeito moi remarcado no racionalismo e no empirismo do XVII, personalizado na filosofía de Descartes e Locke e, dun xeito moi especial, na *pan-sofía* (sabiduría universal) e a *pampedia* (educación universal) do gran Comenio.

Compostela, setembro, 2007.